

Πειθαρχία και γνώση στην κοινωνία των ικανοτήτων

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να αναδειχθεί η σημασία που αποκτά η συμβολή του Ιωσήφ Σολομών σήμερα απέναντι στις αλλαγές τις οποίες οι υπερεθνικές πολιτικές επιφέρουν στο πεδίο της γνώσης και της εκπαίδευσης, και συγκεκριμένα τη στροφή από τις Πειθαρχίες, ως επιστημονικά γνωστικά αντικείμενα, στην πειθαρχία των Ικανοτήτων. Αφορμή για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος στάθηκε το σύντομο, πλην περιεκτικό, κείμενο του Ι. Σολομών με τίτλο: «Πειθαρχία και γνώση – Εισαγωγικές σημειώσεις» (Ι. Σολομών 1994α, σ. 10), το οποίο, όπως σημειώνεται, γράφτηκε τον Ιούνιο του 1992 και συνόδευσε την πρόσκληση προς τους υποψήφιους συγγραφείς στον συλλογικό τόμο *Πειθαρχία και γνώση*. Σύμφωνα με την πολύ σημαντική θέση που διατυπώνει εκεί ο Ι. Σολομών: «Η δυάδα των εννοιών της πειθαρχίας και της γνώσης μπορεί ίσως να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός πρίσματος για τη θεώρηση των τρόπων ελέγχου, ρύθμισης και συγκρότησης υπο-κειμένων στις σύγχρονες κοινωνίες»¹.

Ενώ σημασιολογικά αναγνωρίζει ότι «[η] πιο διαδεδομένη σημασία της λέξης πειθαρχία (discipline) αναφέρεται γενικά στη διακυβέρνηση ατόμων και ομάδων ατόμων και, άρα, παραπέμπει άμεσα στην πολιτική και στην έννοια της εξουσίας, διαπερνάται όμως από την έννοια της γνώσης και της μάθησης» (Ι. Σολομών, 1994α, σ. 7).

Η θεωρητική τοποθέτησή του σε αυτό το κείμενο, η οποία έχει χαρακτηρίσει σημαντικά ολόκληρο το έργο του (J. Solomon, 1997· Δ. Μακρυνιώτη – Ι. Σολομών, 1991· J. Solomon – Α. Tsatsaroni, 2001), θεωρούμε ότι έχει θέσει τα θεμέλια στην ελληνική βιβλιογραφία για μια αναστοχαστική προσέγγιση του πεδίου της (εκπαιδευτικής) γνώσης, με βασικό χαρακτηριστικό την αποφυγή επιστημολογικών στεγανών, τόσο ανάμεσα σε συγγενείς επιστημονικούς κλάδους, π.χ. εκπαιδευτική πολιτική, κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, όσο και μεταξύ επιστημολογικών παραδόσεων, όπως του δορισμού και του μεταδομισμού (Α. Τσατσαρώνη – Β. Κουλαϊδής, 2010). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ι. Σολομών, ο Bernstein αστείευόμενος χαρακτηρίζει τον εαυτό του *bricoleur* ιδεών, εννοιών, θεωρητικών αφετηριών επιστημονικών κατηγοριών (Ι. Σολομών, 1991, σ. 30). Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό που αναγνωρίζουμε και στον ίδιο, καθώς εισήγαγε και υπηρέτησε με συνέπεια τη συνδυαστική προσέγγιση στις θεωρητικές πηγές και τη μεθοδολογία της κοινωνιολογικής μελέτης του σχολείου και της εκπαιδευτικής πολιτικής και πρακτικής.

Ειδικότερα, η συμβολή του στη «συνομιλία» των θεωρητικών προσεγγίσεων του Bernstein και του Foucault όσον αφορά την ανάλυση του λόγου και των πρακτικών μπορεί να θεωρηθεί πρωτοποριακή, τόσο για τα ελληνικά δεδομένα, όσο και ευρύτερα (ιδιαίτερα, Ι. Σολομών, 1994α· του ίδιου, 1994β· J. Solomon, 1977), κατά τη δεκαετία του 1990. Η επίπονη και λεπτομερής εργασία του προκειμένου να αναδείξει τα αναλυτικά όρια, να συνδέσει οργανικά και τελικά να αξιοποιήσει στην έρευνα τα βασικά εννοιολογικά εργαλεία που πρόσφεραν οι δύο αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι περισσότερο ευδιάκριτη στα γραπτά του², συγκριτικά, για παράδειγμα, με την αντίστοιχη εκείνη την εποχή εκλεκτική, ωστόσο περισσότερο εργαλειακή, προσέγγιση (toolbox) των συγκεκριμένων θεωριών από τον J.S. Ball για την ανάλυση της πολιτικής (1993· 1994).

Το έργο του τροφοδότησε το πεδίο της Κοινωνιολογίας της (Εκπαιδευτικής) Γνώσης στον ελληνικό χώρο μέσα από την αναπλαισίωση θεωριών και εννοιών για την ανάλυση της πειθαρχίας, ως θεμελιακό χαρακτηριστικό των σύγχρονων μορφών άσκησης εξουσίας στη διασύνδεσή της με τη γνώση και τη συγκρότηση των υπο-

κειμένων (Ι. Σολομών, 1992). Ένα στοιχείο που ανέδειξε με την παρουσία του στον ελληνικό ερευνητικό χώρο και μας κληροδότησε μέσα από τον τρόπο με τον οποίο συγκρότησε την προβληματική του και τις συγγραφικές του επιλογές είναι η ιδέα ότι «[κ]άθε μεταφορά ή εφαρμογή μιας θεωρίας σε ένα πλαίσιο, οποιοδήποτε και αν είναι αυτό (άλλη χώρα και γλώσσα, άλλο εκπαιδευτικό σύστημα και ερευνητικό πλαίσιο κτλ.), αποτελεί, με όρους Bernstein, μια αναπλασίωση της θεωρίας» (Ι. Σολομών, 1991, σ. 34)³.

Θεωρούμε ότι μέσα από τρεις επιμέρους συμβολές στο επιστημονικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών και της ελληνικής εκπαίδευσης, ο Ι. Σολομών προασπίστηκε τη θέση ότι «[η] μειωμένη επίγνωση των όρων που συνθέτουν το νέο πλαίσιο και των μετασχηματισμών που γίνονται κατά την αναπλασίωση μιας θεωρίας μπορεί να προκαλέσει παρανοήσεις, παρερμηνείες, υπεραπλουστεύσεις, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν είτε σε βιαστική απόρριψη της θεωρίας ως ανεφάρμοστης ή ανεδαφικής, είτε αντιθέτως σε ενστερνισμό επιμέρους ή γενικών συμπερασμάτων της ως αδιαμφισβήτητων πορισμάτων και παραδοχών ανεξάρτητα από το εκάστοτε πλαίσιο» (ό.π., σ. 35).

Συγκεκριμένα, πρώτον, αναγνωρίζουμε ως πολύ σημαντικό το γεγονός ότι μετέφρασε και επιμελήθηκε επιλεγμένα κείμενα του Bernstein, τα οποία δεν έχουν ξεπεραστεί από τη διεθνή βιβλιογραφία και στις σημερινές συνθήκες μπορούν να αποτελέσουν βασικές θεωρητικές πηγές για την ανάλυση των αλλαγών στο πεδίο της γνώσης. Ουσιαστικά με τον τόμο *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* (1991), ο Ι. Σολομών σύστησε τον Bernstein στο ελληνικό κοινό, δημιουργώντας το πλαίσιο για την κατοχύρωση στην ελληνική γλώσσα των βασικών όρων της θεωρίας των κωδίκων και του παιδαγωγικού λόγου, όπως ταξινόμηση, περιχάραξη, σύνορο.

Δεύτερον, η δουλειά που έχει κάνει δεν μένει στην απλή «μετάφραση» των όρων, αλλά αναπτύσσεται με σκοπό την εννοιολογική απόδοσή τους και την περαιτέρω αποσαφήνισή τους. Κομβικός τόπος στην προβληματική του για την πειθαρχία και τη γνώση (Ι. Σολομών, 1994α), όσο και στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί σήμερα η θεωρία του παιδαγωγικού λόγου και των παιδαγωγικών

πρακτικών (Α. Σαρακινιώτη – Ά. Τσατσαρώνη, 2010), είναι ο ορισμός με τον οποίο έχει αποδώσει την έννοια του συνόρου και της διατήρησής του: «Τα σύνορα είναι κοινωνικές συμβάσεις και πρακτικές που κρατάνε χωρισμένες στο χώρο και στο χρόνο τις κοινωνικές ομάδες, τις περιοχές γνώσης, τα στάδια των διαδικασιών. Ένα σύνορο μπορεί να είναι ένας τοίχος, μια ρητή ή μια άρρητη απαγόρευση, ένα τελετουργικό, μια χρονική στιγμή, μια κοινωνική προκατάληψη [...] Τα σύνορα είναι πάνω απ' όλα συμβολικά, ως τέτοια προσλαμβάνονται από το υποκείμενο και έτσι συντηρούνται και αναπαράγονται» (Ι. Σολομών, 1991, σ. 25-26).

Το τρίτο στοιχείο της συμβολής του αφορά τον πυρήνα της προβληματικής που ανέπτυξε για τη σχέση της πειθαρχίας και της γνώσης (Ι. Σολομών, 1994α). Κρίσιμο στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσει είναι το γεγονός ότι δέχεται την έννοια της πειθαρχίας ως τη διακυβέρνηση και την κοινωνική ρύθμιση των ατόμων, η οποία ιστορικά χαρακτηρίζει τις σύγχρονες μορφές άσκησης της εξουσίας, σε αντιδιαστολή με μορφές άσκησης της εξουσίας που στηρίζονται στην αποκάλυπτη βία. Η γνώση σχετίζεται με την πειθαρχία μέσα από τις πειθαρχικές τεχνικές που εφαρμόζονται σε διάφορα κοινωνικά πλαίσια, είτε για την επιβολή συλλογικών κανονικοτήτων (π.χ. τεχνικές άντλησης πληροφορίας), είτε για το μετασχηματισμό των ατόμων (π.χ. τεχνικές μετάγγισης της γνώσης). Στις δεύτερες συμπεριλαμβάνει την επιλογή, τη μετάδοση και την αξιολόγηση της θεμιτής/επίσημης εκπαιδευτικής γνώσης. Παρά τη διάκριση που δέχεται στις τεχνικές ανάλογα με το ρόλο τους, δεν παραλείπει να αναφέρει ότι υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν και οι δύο στον ίδιο και τον αυτό μηχανισμό πειθάρχησης⁴.

1. Πειθαρχία και γνώση – Ένα σύγχρονο πλαίσιο συζήτησης της σχέσης

Στη συζήτηση που ανοίγει ο συγγραφέας στη συνέχεια του εισαγωγικού κειμένου για τη σχέση της πειθαρχίας και της γνώσης (ό.π.), θέτει τρία πολύ κρίσιμα ζητήματα για περαιτέρω έρευνα, που μέχρι

και σήμερα, 20 περίπου χρόνια μετά, εξακολουθούν να αποτελούν επίκαιρα αντικείμενα προβληματισμού και μπορούν να ανατροφοδοτήσουν τα σύγχρονα ερευνητικά ερωτήματα για τη γνώση.

Το πρώτο στοιχείο που θέτει ως αναγκαίο είναι η αποσαφήνιση της σχέσης της πειθαρχίας με ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες οι οποίες διέπουν τους σύγχρονους τρόπους κοινωνικής και πολιτικής σκέψης και πρακτικής. Ανάμεσα σε αυτές, οι κρισιμότερες για την κατανόηση του λόγου των ικανοτήτων, όπως αυτός συγκροτείται και προωθείται σήμερα σε παγκόσμια κλίμακα, είναι η σχέση της πειθαρχίας με την πολιτική υπο-κειμενικοποίηση/ρύθμιση/υποταγή, η σχέση της πειθαρχίας με τη μεγέθυνση των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων, με στόχο τη μέγιστη οικονομική απόδοση του ανθρώπινου κεφαλαίου, και τέλος η σχέση της πειθαρχίας με τη μαθησιακή απόδοση/επιτελεσματικότητα (J.S. Ball, 2008)⁵. Με άλλα λόγια, είναι τα νοήματα και οι πρακτικές της πειθαρχίας στον σύγχρονο κυρίαρχο λόγο για την (εκπαιδευτική) γνώση, όπως αυτός συναρθρώνεται στο χωροχρονικά διαφοροποιημένο και πολυεπίπεδο σύστημα της παγκόσμιας διακυβέρνησης (N. Fraser, 2003· R. Dale, 2004).

Το δεύτερο στοιχείο αναφέρεται στην ανάγκη αναζήτησης και εντοπισμού των χώρων/θεσμών/διαδικασιών (π.χ. σχολεία, φυλακές, χώροι εργασίας, πολιτικές διαδικασίες κτλ.), στους οποίους εκδηλώνονται και αναπαράγονται οι σχέσεις πειθαρχίας μέσα από την άρθρωση κανονιστικών λόγων. Το πεδίο των υπερεθνικών πολιτικών για την εκπαίδευση, και δη της Ευρωπαϊκής Εκπαιδευτικής Πολιτικής/ΕΕΠ (Γ. Σταμέλος – Α. Βασιλόπουλος, 2004), αναγνωρίζεται ως ένας τέτοιος χώρος συνάρθρωσης λόγων, ισχυρές πρακτικές και αποφάνσεις των οποίων είναι τα «μαθησιακά αποτελέσματα» και οι «ικανότητες».

Τέλος, υπό διερεύνηση θα πρέπει να τίθενται οι αλλαγές στη γνωστική βάση των πειθαρχικών τεχνικών, αλλά και οι αλλαγές που προωθούν στις αρχές συγκρότησης και αναπαραγωγής των ιδίων των γνωστικών αντικειμένων και των προγραμμάτων σπουδών. Πρόκειται για τις αλλαγές στα σύνορα ανάμεσα στα διάφορα είδη γνώσης, επίσημη/ανεπίσημη, ακαδημαϊκή/τεχνική, συμβολική/υλική-συγκεκριμένη κτλ. και τη σημασία τους για τις ταυτότητες (B. Bernstein, 2000· M. Young, 2008).

Με βάση αυτές τις τρεις διαστάσεις, θα συζητηθεί στη συνέχεια ο σύγχρονος λόγος των ικανοτήτων, αυτό που αναφέρεται και ως «κοινωνία των δεξιοτήτων» (Ν. Παπαδάκης, 2006). Με αναφορά στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, θα συζητηθεί ο ρόλος των ικανοτήτων ως μέσων διακυβέρνησης ατόμων και συλλογικοτήτων, όπως και ως πρακτικών αλλαγής γνωστικών δομών/θεσμών.

2. Διακυβέρνηση και ικανότητες

Σύμφωνα με το επιχείρημα που θα αναδείξουμε στην παρούσα ενότητα, μέσα από την αναφορά σε κομβικά στοιχεία συγκρότησης και διάχυσης της ΕΕΠ και την αξιοποίηση της σχετικής βιβλιογραφίας, στον κυρίαρχο λόγο των υπερεθνικών πολιτικών για την εκπαίδευση το δίπολο πειθαρχία-γνώση (Μ. Foucault, 1980) εμφανίζεται μέσα από τους όρους δια-κυβέρνηση⁶ και ικανότητα. Πρόκειται για μια μετακίνηση στη σχέση της εξουσίας με τη γνώση, η οποία στο επίπεδο του λόγου των ευρωπαϊκών πολιτικών συναρθρώθηκε σταδιακά μέσα από διαδικασίες, κείμενα, μεθόδους ανταλλαγών καλών πρακτικών κτλ., οι οποίες σε μεγάλο βαθμό και για όλα τα επίπεδα και τους τύπους της εκπαίδευσης επικεντρώνονται στις ικανότητες που θα πρέπει να εξασφαλίζονται ως μαθησιακά αποτελέσματα κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας (European Commission, 2007· Cedefop, 2009).

2.1 Διακυβέρνηση

Το κεντρικό πολιτικό διακύβευμα είναι η εξυπηρέτηση των θεμελιωδών, ωστόσο σήμερα, εξαιτίας και της νομισματικής κρίσης, απολύτως αμφισβητούμενων, στόχων της Στρατηγικής της Λισαβόνας (European Council, 2000· European Commission, 2005) για τη δημιουργία μιας ισχυρής ευρωπαϊκής οικονομίας βασισμένης στη γνώση και στη διά βίου μάθηση, που να δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στους πολίτες και στους πληθυσμούς των κρατών-μελών της κοινότητας.

Η ιδέα της κατασκευής της «Ευρώπης» και η λειτουργία της ως ένα κανονιστικό ιδανικό το οποίο τείνει να επηρεάζει, αν δεν οργανώνει, τις εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές έχει απασχολήσει τη σχετική βιβλιογραφία (Α. Νόνοα – Μ. Λawn, 2002· Α. Νόνοα, 2007). Υπό αυτό το πρίσμα, το πρόγραμμα «Εκπαίδευση και κατάρτιση 2010»⁷ συνιστούσε ένα είδος «ομπρέλας» για την πολιτική παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης/ΕΕ (Α. Νόνοα, 2002, 2007) και τη ρύθμιση του πεδίου της εκπαίδευσης στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης κλίμακας περιφερειακών (δηλαδή των ευρωπαϊκών στα όρια της παγκόσμιας δια-κυβέρνησης), εθνικών και τοπικών/ιδρυματικών πόλων εξουσίας και δράσης (R. Dale – S. Robertson, 2007).

Οι εξελίξεις στο υπερεθνικό επίπεδο διαμόρφωσης και διάχυσης των πολιτικών έχουν εμπεδώσει πια την ιδέα και τις πρακτικές της εξ' αποστάσεως διακυβέρνησης (governing from a distance). Ο όρος που αποδίδει στα πολιτικά κείμενα (European Commission, 2001), αλλά και στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία (R. Dale, 2004· J.S. Haahr, 2004) το πλαίσιο άσκησης πολιτικής εξουσίας χωρίς κυβέρνηση (governing without government, «steering from a distance», «coordinating»), είναι αυτός της δια-κυβέρνησης (governance). Σύμφωνα με τους Νόνοα και Lawn (2002), η μορφή της διακυβέρνησης της Ευρώπης έχει πάρει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αντιμετωπίζει προβλήματα τέτοια που την καθιστούν ιδιαίτερο χώρο (space) ανάπτυξης υπερεθνικών πολιτικών⁸. Ειδικότερα, εννοιολογούν τη δια-κυβέρνηση ως το πολυεπίπεδο σύστημα ιδιωτικών και δημόσιων φορέων και δρώντων, το οποίο, λειτουργώντας ταυτόχρονα στο διακρατικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο, αντιμετωπίζει προβλήματα, πρώτον, έλλειψης κεντρικής αρχής για τη διανομή της εξουσίας και, δεύτερον, διασποράς των πόρων. Η διαμόρφωση και η διαχείριση/εφαρμογή των πολιτικών αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ του πλήθους των συνομιλητών και των ενδιαφερόμενων μερών ανάμεσα και εντός των διάφορων επιπέδων της δια-κυβέρνησης. Ειδικότερα, οι πολιτικές «υπάρχουν» μέσα σε αυτά τα δίκτυα/πλέγματα εξουσίας που αναπτύσσονται και εκτείνονται δια-κυβερνητικά, και ειδικότερα στις σχέσεις, για παράδειγμα, μεταξύ πολιτικών οργάνων με συγκεκριμένες αρμοδιότητες,

διαδικασίες, προγράμματα, ομάδες ειδικών, τεχνοκράτες, ενώσεις (Πανεπιστήμια) και άλλους οργανισμούς. Τα δίκτυα αυτά, καθώς διαπλέκονται όλο και περισσότερο με τις υφιστάμενες πολιτικές σχέσεις, δημιουργούν ένα μοναδικό πλαίσιο εξουσίας εντός της Ευρώπης, το οποίο διαπερνά τα όρια των κρατών, τις παλιές κυβερνητικές διακρίσεις/διαιρέσεις και τις παραδόσεις στον τρόπο κυβερνητικής δράσης και διοίκησης (Α. Νόνοα – Μ. Lawn, 2002).

Ο Dale (2004), στο πλαίσιο του συλλογικού τόμου *Global Governmentality (Παγκόσμια κυβερνησιμότητα)*⁹ [W. Larnar – W. Walters (επιμ.), 2004], παρουσιάζει την Ανοιχτή Μέθοδο Συντονισμού/ΑΜΣ (European Council, 2000), αξιολογώντας σε πρώτο επίπεδο την έννοια της δια-κυβέρνησης και την πλούσια, όπως τονίζει, σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η ΑΜΣ αποτελεί το μέσο¹⁰ που επιστρατεύτηκε από την ΕΕ προκειμένου να αντιμετωπιστεί το έλλειμμα που είχε αναφορικά με τη διακυβερνητική της ικανότητα στο χώρο της πολιτικής επιρροής της, δηλαδή στα κράτη-μέλη, προς την κατεύθυνση επίτευξης των κοινών πολιτικών στόχων. Η ανάλυσή του συνεχίζεται συνδέοντας τη δια-κυβέρνηση, ως πολιτική διαδικασία διανομής και διαχείρισης της πολιτικής εξουσίας, με την κυβερνησιμότητα,¹¹ ως την έννοια που αναφέρεται στις συνέπειες των πολλαπλών μορφών που μπορεί να πάρει η διακυβέρνηση (governing) για τη συγκρότηση των νοημάτων του λόγου των πολιτικών και τη διαμόρφωση των συνειδήσεων σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο (R. Dale, 2004, σ. 178-180)¹².

Η κυβερνησιμότητα (governmentality) ως έννοια δεν έχει αξιοποιηθεί ευρέως για την ανάλυση της ευρωπαϊκής πολιτικής, στοιχείο που εντοπίζει και ο Dale (2004). Μια μελέτη που συμβάλλει σημαντικά στην εννοιολογική αποσαφήνιση και τη λειτουργική αξιοποίηση/εφαρμογή της πολύσημης αυτής έννοιας στο πεδίο ανάλυσης των διακρατικών πλεγμάτων/δικτύων κατανομής της εξουσίας στον πολιτικό χώρο επιρροής της ΕΕ αναδεικνύει την ΑΜΣ ως μορφή «προηγμένης φιλελεύθερης διακυβέρνησης», δηλαδή «κοινωνικού ελέγχου, που αφενός παροτρύνει τα υποκείμενα και τους δίνει νέες δυνατότητες και αφετέρου τα περιορίζει, καθώς τα θέτει εντός ενός καθορισμένου και απολύτως πειθαρχημένου καθεστώτος

[πρακτικής]» (J.H. Haahr 2004, σ. 209)¹³. Τα ερωτήματα που καθοδήγησαν την ανάλυση του Haahr αφορούν το πώς και το τι της διακυβέρνησης, παραπέμποντας ευθέως στην προσέγγιση του M. Dean (2006) για την εξουσία και τη ρύθμιση στις σύγχρονες κοινωνίες, από την οποία και αντλεί τις βασικές εννοιολογικές κατηγορίες για τη μελέτη της ΕΕΠ και ειδικότερα της ΑΜΣ.

Η κυβερνησιμότητα είναι μια εξαιρετικά σύνθετη έννοια, η οποία, ενώ δίνει μεγάλες δυνατότητες ανάλυσης του λόγου, ειδικά στις σύγχρονες εξαιρετικά πολύπλοκες συνθήκες κατανομής της εξουσίας και οργάνωσης της γνώσης, ταυτόχρονα θέτει μεγάλα ζητήματα όσον αφορά την αποσαφήνιση του περιεχομένου της και την αναλυτική εφαρμογή της για την κατανόηση του εμπειρικού πεδίου. Μέσα από αυτή, ο Foucault συλλαμβάνει με πιο πολιτικούς όρους τα νοήματα της βιο-εξουσίας, δηλαδή της έννοιας που ο ίδιος ορίζει ως «μια ολοένα αυξανόμενη “καθυπόταξη σωμάτων και [...] έλεγχο των πληθυσμών” προς χάριν της επίτευξης μεγαλύτερης χρησιμότητας, αποτελεσματικότητας και παραγωγικότητας» (D. Howarth, 2008, σ. 109). Η έννοια της βιο-εξουσίας (οι βιο-πολιτικές) αποτελεί τον θεωρητικό κρίκο σύνδεσης των τριών τύπων εξουσίας που ο Foucault ανέδειξε στις διαφορετικές φάσεις εξέλιξης του έργου του, δηλαδή της κυριαρχικής εξουσίας, της πειθαρχίας και της διακυβέρνησης (government)¹⁴, επιτρέποντας, σύμφωνα με τον Dean (2006) τη συνύπαρξή τους, καθώς καμία δεν αντικαθιστά την άλλη¹⁵, ως θεμελιακών τύπων των σύγχρονων «τόπων εξουσίας».

Ειδικότερα, σχετικά με τους τύπους εξουσίας και τα βασικά χαρακτηριστικά τους, αναφέρει: «Η κυριαρχική εξουσία αναδύεται ως μια θεωρία και πρακτική ρύθμισης κατά τη μοναρχία που αργότερα εκδημοκρατίστηκε μέσα από τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά κράτη και τους θεσμούς τους. Οι χαρακτηριστικοί μηχανισμοί είναι τα συντάγματα, ο νόμος και το κοινοβούλιο» (ό.π., σ. 18). «Η πειθαρχία, από την άλλη έχει μια μακρόχρονη ιστορία, με προέλευση τις μοναστικές, στρατιωτικές και εκπαιδευτικές πρακτικές [...]. Αφορά την άσκηση της εξουσίας πάνω και μέσα από το άτομο, το σώμα, τις δυνατότητες και τις ικανότητές του και τα οργανωμένα σύνολα υποκειμένων (τάξεις, στρατούς κτλ). Η εξάπλωση και η εντατικοποίηση

των πειθαρχικών καθεστώτων [...] σχετίζονται σημαντικά με την ανάπτυξη των γραφειοκρατικών και διοικητικών μηχανισμών του κράτους» (ό.π.). Τέλος, τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Foucault στην έννοια της διακυβέρνησης συνοψίζονται στον παρακάτω ορισμό, όπως τον διατυπώνει ο Dean): «Διακυβέρνηση είναι κάθε λιγότερο ή περισσότερο υπολογισμένη και λογική δραστηριότητα που αναλαμβάνεται από ένα πολλαπλό σύστημα αρχών και φορέων εξουσίας, οι οποίοι εφαρμόζοντας ένα πλήθος ποικίλων τεχνικών και τύπων γνώσης, με σκοπό τη διαμόρφωση συνθηκών καθοδήγησης, επενεργούν στις επιθυμίες, τις φιλοδοξίες, τα ενδιαφέροντα και τις πεποιθήσεις μας με οριστική προοπτική, ωστόσο με μετατοπίσεις όσον αφορά τους στόχους, και με ένα ευρύ φάσμα από σχετικά απρόβλεπτες συνέπειες, επιδράσεις και αποτελέσματα» (ό.π., σ. 11).

Η κυβερνησιμότητα ως έννοια περιγράφει τις συνθήκες διατήρησης, αναδιαμόρφωσης και χρησιμοποίησης των τεχνικών, του σκεπτικού και των θεσμών, όπως συναντώνται στον κυριαρχικό και πειθαρχικό τύπο εξουσίας, στο πλαίσιο του θεμελιακού στόχου της βελτιστοποίησης (για παράδειγμα, των υλικών πόρων, της υγείας, της ευτυχίας, της ευημερίας, της αποδοτικότητας και της αξιοποίησης των διαθέσιμων δυνατοτήτων/ικανοτήτων) που θέτει η σύγχρονη διακυβέρνηση για τα άτομα και τους πληθυσμούς στους οποίους ανήκουν, ανεξάρτητα από επικράτειες και κοινωνικά συμβόλαια (ό.π.: D. Howarth, 2008).

Κομβικό στοιχείο για την κατασκευή/κατανόηση του εννοιολογικού περιεχομένου της κυβερνησιμότητας και τη συστηματική εφαρμογή της στην ανάλυση της ευρωπαϊκής πολιτικής προώθησης των ικανοτήτων είναι οι αρχές ανάλυσης της μορφής της διακυβέρνησης (the analytics of governing). Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα κυβερνούν και κυβερνώνται στο πλαίσιο των κυρίαρχων καθεστώτων πρακτικής και αλήθειας, και για τις συνθήκες υπό τις οποίες τα καθεστάτα αυτά δημιουργούνται, λειτουργούν και μετασχηματίζονται, αφού «η εξουσία δεν είναι ένα παιχνίδι με μηδενικό αποτέλεσμα στο πλαίσιο μιας a priori διανεμητικής δομής» (M. Dean, 2006, σ. 29). Το στοιχείο αυτό υπογραμμίζει ότι «η έννοια της κυβερνησιμότητας εντέλει αφορά τον τρόπο με τον οποίο σκεφτό-

μαστε σχετικά με τη διακυβέρνηση (government), τη σχέση της διακυβέρνησης με τη σκέψη, τη σκέψη ως συλλογική δραστηριότητα και τη συγκρότηση νοημάτων ως σωμάτων γνώσης, πεποίθησης και καθεστώτων αλήθειας» (J.H. Haahr, 2004, σ. 212).

Ο όρος «καθεστώσ πρακτικής» είναι κομβικός για την αναλυτική εφαρμογή και τη λειτουργική χρήση της έννοιας της κυβερνησιμότητας, διότι «αναφέρεται στις ιστορικά συγκροτημένες συναρθρώσεις μέσα από τις οποίες κάνουμε πράγματα, όπως θεραπεία, φροντίδα, ανακούφιση, τιμωρία, εκπαίδευση, κατάρτιση και συμβουλευτική» (M. Dean, 2006, σ. 30). Η τοποθέτησή τους στο κέντρο της ανάλυσης επιτρέπει τη συστηματικότερη προσέγγιση της έννοιας του λόγου και την ανακάλυψη των τύπων εξουσίας, γνώσης και αλήθειας που καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας των ρηματικών και μη ρηματικών στοιχείων του (D. Howarth, 2008) σε σχέση με την προσδοκώμενη αλλαγή των μηχανισμών πειθάρχησης και τη διάμρφωση της σκέψης και της συνείδησης των υποκειμένων.

Ένα καθεστώσ πρακτικής αναγνωρίζεται κάθε φορά που εντοπίζεται ένα σχετικά σταθερό πεδίο συσχετισμού ορατοτήτων/visibilities, τεχνολογιών/techne, τύπων γνώσης και σκέψης/episteme και ταυτοτήτων/identities (M. Dean, 2006· J.H. Haahr, 2004). Με τον όρο της ορατότητας περιγράφονται οι συνθήκες εποπτείας ή/και επιτήρησης που ενυπάρχουν ως στοιχεία συγκρότησης, «περιφρούρησης» και διάχυσης ενός λόγου. Η *ορατότητα* αφορά τα στοιχεία που προβάλλονται και τα στοιχεία που αποσιωπώνται σε μια ιστορική συνθήκη, προκειμένου συγκεκριμένα μορφώματα εξουσίας και γνώσης να καταστούν καθεστώτα αλήθειας του εκάστοτε κυρίαρχου λόγου. Ενδεικτικά, κάποια μέσα για τη διασφάλιση της ορατότητας στο μακροεπίπεδο και μικροεπίπεδο της διακυβέρνησης μπορεί να είναι διαγράμματα ροών, συγκριτικοί πίνακες, συστήματα περιοδικής παρακολούθησης διαδικασιών (monitoring, stocktaking reports), συστήματα αντιστοίχισης, όπως ECTS, ατομικοί φάκελοι εργασιών φοιτητών (portfolios) κτλ. Οι *τεχνολογίες*, από την άλλη, αφορούν τα τεχνικά μέσα και τις μεθοδολογίες που αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται για την προώθηση των πρακτικών διακυβέρνησης. Ως τεχνολογίες λειτουργούν, για παράδειγμα, στο πλαίσιο

των ΕΕΠ τα διάφορα επιχειρησιακά σχέδια δράσης και προγράμματα, οι μηχανισμοί στήριξης, η ορολογία, τα πρωτόκολλα διαβούλευσης και οι δράσεις για την ανταλλαγή καλών πρακτικών (M. Dean, 2006· Α. Σαρακινιώτη, διδ. διατριβή σε εξέλιξη).

Η τρίτη διάσταση εστιάζεται στους *τύπους γνώσης* που προϋποθέτει και προωθεί περαιτέρω ένας λόγος μέσα από τα καθεστώτα πρακτικής και αλήθειας τα οποία αναπτύσσει. Ειδικότερα, πρόκειται για τα περιεχόμενα και τους πόρους γνώσης που, λειτουργώντας ως οργανωμένα προγράμματα «καθοδήγησης» της σκέψης και της συνείδησης των συλλογικών και ατομικών υποκειμένων, προωθούν τη ρύθμιση, την αλλαγή και τη βελτιστοποίηση, πάντα στο όνομα των κεντρικών προταγμάτων του λόγου. Η τελευταία διάσταση των καθεστώτων πρακτικής αφορά τα πρότυπα ταυτότητας που προβάλλουν και διαχέουν, επιτρέποντας έτσι τη διακυβερνητική λειτουργία των φορέων εξουσίας και υποστηρίζοντας την περαιτέρω ισχυροποίηση του λόγου. Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση και την αναλυτική αξιοποίηση της έννοιας των ταυτοτήτων για την ανάλυση των καθεστώτων πρακτικής που πρέπει να τονιστεί είναι ότι αυτές δεν προσδιορίζουν υποκειμενικότητες, αλλά προσφέρουν πρότυπα αρχών, συμπεριφοράς και δράσης, η υποκειμενικοποίηση των οποίων εξαρτάται από τους φορείς και τα άτομα. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στον πυρήνα της θεωρίας του λόγου και της κυβερνησιμότητας, όπου «η ελευθερία του υποκειμένου είναι προϋπόθεση της υποκειμενικοποίησης, ενώ η υποκειμενικοποίηση αποτελεί προϋπόθεση της ελευθερίας. [...] η κατασκευή της υποκειμενικότητας και η κυριαρχία [ως συστήματα εξουσίας και γνώσης] επιστρώνονται το ένα πάνω στο άλλο» (J.H. Haarh, 2004, σ. 215· D. Howarth, 2008).

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι, όπως σημειώνει ο Dean (2006, σ. 33): «οι τέσσερις διαστάσεις προϋποθέτουν η μια την άλλη και χωρίς ωστόσο να εξομοιώνονται μεταξύ τους. [...] Ο μετασχηματισμός των καθεστώτων πρακτικής λαμβάνει χώρα σε έναν από τους άξονες ή σε όλους ταυτόχρονα, ωστόσο ο μετασχηματισμός σε έναν άξονα μπορεί να συνεπάγεται αλλαγές και στους υπόλοιπους».

2.2 Ικανότητες

Επιστρέφοντας στο πεδίο των ευρωπαϊκών πολιτικών και μέσα από τη θεωρητική ματιά της κυβερνησιμότητας, διακρίνουμε ότι ανάμεσα στο εξαιρετικά πολύπλοκο πλέγμα θεσμικών οργάνων, όρων, διαδικασιών κτλ., που συγκροτούν το πλαίσιο πολιτικής δια-κυβέρνησης (governance) της ΕΕ, το διακύβευμα της βελτιστοποίησης είναι το κομβικό στοιχείο γύρω από το οποίο αναπτύσσεται ολόκληρη η ρητορική της και αποτελεί τη δύναμη κινητοποίησης της ελεύθερης δράσης των ατόμων και των συλλογικοτήτων εντός του πλέγματος των πολύμορφων διακρατικών, εθνικών και τοπικών πλαισίων κατανομής της εξουσίας και της ρύθμισης των συνειδήσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδέα του προσδιορισμού συγκεκριμένων ικανοτήτων ως μαθησιακών αποτελεσμάτων κάθε μαθησιακής διαδικασίας, η οποία έχει κυριαρχήσει στον υπερεθνικό λόγο για την εκπαίδευση,¹⁶ φέρει δύο πολύ βασικά χαρακτηριστικά, κρίσιμα για την κατανόηση και την ανάλυση των σχέσεων της εξουσίας και της γνώσης στο λόγο των ΕΕΠ (Α. Σαρακινιώτη, διδ. διατριβή σε εξέλιξη). Αφενός, αναγνωρίζεται ως μια προνομιακή (για τούτο, πρότυπη) μορφή διακυβερνητικής πρακτικής για «μια “μικρο-φυσική” του σώματος, στην οποία στόχος της εξουσίας είναι να εκπαιδεύσει και να πειθαρχήσει τα ανθρώπινα σώματα με τρόπους που συμβάλλουν στην επέκταση της οργάνωσής τους και στη μεγαλύτερη παραγωγικότητά τους» (D. Howarth, 2008, σ. 110). Αφετέρου, η εξουσία, η γνώση και η σκέψη σε αυτή την περίπτωση συνδέονται άρρηκτα σε ένα καθεστώς πρακτικής και αλήθειας για τις αρχές της επιλογής, της μετάδοσης και της αξιολόγησης της εκπαιδευτικής γνώσης, δηλαδή για τις αρχές του παιδαγωγικού λόγου (P. Bernstein, 1990, 2000· Ι. Σολομών, 1994β).¹⁷

Εκκινώντας από την ανάγκη αναζήτησης των τόπων/σημείων, από τις υλικές διαστάσεις του λόγου (Ι. Σολομών, 1994α· D. Howarth, 2008), όπου σπονδυλώνεται η εξουσία και η γνώση μέσα στο λόγο (D. Howarth, 2008, σ. 113-114), μελετάμε το ειδικό ζήτημα των ικανοτήτων, εστιάζοντας στον ευρωπαϊκό χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, δηλαδή στο πεδίο πολιτικής και πρακτικής, όπου η

παραγωγή και η μετάδοση της γνώσης (έρευνα-διδασκαλία) εξακολουθούν να λειτουργούν ως «πειθαρχικοποιημένες πρακτικές», δηλαδή ως συστήματα εξουσίας και γνώσης «που διέπονται από ιστορικά διαμορφωμένα σύνορα, από διαιρέσεις, κανόνες, απαγορεύσεις, ιεραρχίες, και ελέγχους» (Ι. Σολομών, 1994β, σ. 122).

Η σχετική βιβλιογραφία (St. Adam, 2004· Bologna Follow Up Group, 2005· S. Robertson, 2009· A. Sarakinioti κ.ά., 2011) δείχνει το Tuning Project (2006) ως μια τεχνολογία που έχει ανατροφοδοτήσει σημαντικά τα καθεστώτα πρακτικής των ικανοτήτων, στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο διακυβέρνησης της ανώτατης εκπαίδευσης τη δεκαετία του 2000. Η συγκρότηση και η θέση του εντός του σύγχρονου πλαισίου διαπραγμάτευσης των λόγων για την ανώτατη εκπαίδευση το έχουν καταστήσει πλήρες καθεστώς/πρότυπο πρακτικής για τις ικανότητες. Ως τέτοιο θα το προσεγγίσουμε στην ενότητα που ακολουθεί, με σκοπό να αναδείξουμε το πρότυπο εξουσίας-γνώσης και σκέψης που προβάλλει για τα σύγχρονα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών.

3. Tuning Project: Μια πρακτική διακυβέρνησης μέσω των ικανοτήτων

Η ανάλυση του εν λόγω προγράμματος θα γίνει με αναφορά στις τέσσερις διαστάσεις των πρακτικών της διακυβέρνησης και με αξιοποίηση, επιπλέον, των εννοιολογικών εργαλείων της αναπλαισίωσης και του συνόρου που δίνει ο Bernstein για την περιγραφή των αρχών συγκρότησης των παιδαγωγικών πρακτικών και προσδιορισμού των προτύπων ταυτότητας.

3.1 Τεχνολογία

Από τη θεωρητική οπτική της διακυβέρνησης το Tuning εκλαμβάνεται ως μια τεχνολογία για την κατασκευή ενός προτύπου οργάνωσης, εφαρμογής και αξιολόγησης της γνώσης στα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών. Ξεκίνησε ως ανεξάρτητο πρόγραμμα το

2000, με εμπνευστές και συντονιστές τα πανεπιστήμια του Deusto, στην Ισπανία και του Groningen στην Ολλανδία. Μέχρι σήμερα έχουν συμμετάσχει εθελοντικά σε αυτό πάνω 175 ιδρύματα σε όλη την Ευρώπη, ενώ η μεθοδολογία του έχει εξειδικευτεί σε 9 γνωστικά πεδία, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης. Χρηματοδοτικά καλύπτεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μέσω των προγραμμάτων Socrates-Erasmus και Tempus. Μέχρι σήμερα έχει αναπτυχθεί σε τρεις επάλληλες φάσεις, ενώ η διάχυση της μεθοδολογίας που προτείνει έχει ξεπεράσει τα όρια της Ευρώπης, μέσα από την ανάπτυξη του Tuning Latin America και του Tuning Russia. Επίσης, τροφοδοτεί μεγάλο αριθμό γνωστικών πεδίων που συμμετέχουν ως δίκτυα και συστηματοποιεί την τεχνογνωσία του μέσα από τη σύσταση σταθερού κέντρου πληροφόρησης και καθοδήγησης (Tuning Academy), που απευθύνεται ανοιχτά στα πανεπιστημιακά ιδρύματα και σε κάθε ενδιαφερόμενο, παγκοσμίως. Η ενημέρωση για τις εξελίξεις στο πρόγραμμα γίνεται μέσα από μια καλά ενημερωμένη ιστοσελίδα και τη συστηματική παραγωγή «επίσημων» εγγράφων, στα οποία καταγράφονται όλες οι εξελίξεις από τις επιμέρους δράσεις του προγράμματος.

Ανάμεσα στο πλήθος επιμέρους δράσεων τρία στοιχεία διακρίνουν την πορεία της ανάπτυξής του. Το πρώτο είναι η ανάπτυξη ενός γλωσσαρίου το οποίο προσδιορίζει το περιεχόμενο των βασικών εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων, το πλέον σημαντικό των οποίων είναι η έννοια της ικανότητας. Οι ικανότητες (competences) αντιπροσωπεύουν έναν δυναμικό συνδυασμό από χαρακτηριστικά γνωρίσματα (attributes) – γνώσεις και εφαρμογές τους, στάσεις (attitudes) και δυνατότητες (abilities)–, τα οποία περιγράφονται από τα μαθησιακά αποτελέσματα ενός εκπαιδευτικού προγράμματος ή, αλλιώς, από όσα ένας μαθητευόμενος μπορεί να παρουσιάσει στο τέλος μιας μαθησιακής διαδικασίας. Οι ικανότητες διακρίνονται σε γενικές ικανότητες, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τα επιστημονικά πεδία, και ειδικές ικανότητες (κατά έναν τρόπο ακαδημαϊκές), οι οποίες εξειδικεύονται ανάλογα με το γνωστικό πεδίο (Tuning Project, 2003).

Το δεύτερο στοιχείο αφορά τις δύο βασικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες προέκυψαν και «ελέγχθηκαν» λίστες γενικών και ει-

δικών ικανοτήτων, διαθέσιμες σήμερα προς χρήση. Η πρώτη περιλαμβάνει την περιοδική διαβούλευση των ειδικών από τα συμμετέχοντα γνωστικά πεδία και η δεύτερη το «άνοιγμα» του προγράμματος στις ομάδες που όρισε ως άμεσα ενδιαφερόμενες, δηλαδή στους Ευρωπαίους πανεπιστημιακούς, φοιτητές και εργοδότες. Η εμπλοκή των ομάδων αυτών έγινε μέσα από έρευνα ερωτηματολογίου σε δύο φάσεις. Τέλος, πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι λαμβάνεται μέριμνα για την ανάπτυξη και διάχυση μιας αυστηρής παιδαγωγικής δομής με απολύτως ρητά και συμβατά μεταξύ τους επιμέρους γενικά και ειδικότερα στοιχεία, από την περιγραφή των προφίλ και των σκοπών των προγραμμάτων, μέχρι τον υπολογισμό του φόρτου εργασίας των φοιτητών και την προσαρμογή των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων (Tuning Project, 2006).

3.2 Ορατότητα

Ο στόχος της δημιουργίας ενός συστήματος γνώσης και σκέψης που να βασίζεται και να προωθεί την ιδέα της ορατότητας είναι εμφανής σε όλα τα επιμέρους στοιχεία ανάπτυξης της τεχνολογίας του Tuning. Το στοιχείο της ορατότητας καταγράφεται ρητά και στους γενικούς στόχους για διαφάνεια, διαπερατότητα συγκρισιμότητα και συμβατότητα εντός και μεταξύ των δομών και των προγραμμάτων σπουδών της ανώτατης εκπαίδευσης, αλλά και στη σχέση του ακαδημαϊκού πεδίου με την κοινωνία και τον κόσμο της εργασίας (ό.π.).

3.3 Πρότυπα γνώσης-σκέψης

Η κυριαρχία του στοιχείου της ορατότητας, ο υψηλός βαθμός ελέγχου που προτείνεται ως αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία αποτελεσματικών προγραμμάτων σπουδών και η έμφαση στα αποτελέσματα και την επιτελεσματικότητα της μαθησιακής διαδικασίας είναι ενδεικτικά ενός απολύτως «παιδαγωγημένου»¹⁸ μηχανισμού αναπλαισίωσης της γνώσης (B. Bernstein, 1990, 2000· I. Σολομών, 1994β· του ίδιου, 1997). Η αυστηρή πειθαρχική δομή της παιδαγωγικής πρακτικής υποστηρίζει την ανάπτυξη και αυτο-διαχείριση

ενός συγκεκριμένου δυναμικού ικανοτήτων, όπως η ικανότητα εργασίας σε ομάδες, η ικανότητα μάθησης και η βασική γενική γνώση στο πεδίο των σπουδών, οι γενικές ικανότητες έρευνας κτλ. από τα άτομα. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει ευθέως σε έναν τύπο προγράμματος που βασίζεται στη θόλωση των συνόρων σε δύο επίπεδα: μεταξύ διαφορετικών περιεχομένων και πόρων γνώσης, και μεταξύ των εμπλεκόμενων πεδίων δράσης, δηλαδή του πανεπιστημίου και της κοινωνίας, σε βαθμό τέτοιο που η κοινωνία και οι ανάγκες της αγοράς να ανάγονται σε σταθερούς συνομιλητές και ανατροφοδότες των προγραμμάτων σπουδών σε σχέση με το τι είναι χρήσιμο ως ικανότητα για τους φοιτητές και μελλοντικούς επαγγελματίες (Α. Σαρακινιώτη – Ά. Τσατσαρώνη, 2010).

Οι παραπάνω αρχές οργάνωσης της εκπαιδευτικής γνώσης παραπέμπουν στον όρο του γενικισμού (B. Bernstein, 2000), δηλαδή «της μετατόπισης στην άσκηση εξουσίας από ειδικές επαγγελματικές ομάδες, βασισμένες σε συγκεκριμένες επιστήμες ή άλλους εξειδικευμένους επαγγελματικούς φορείς, προς γενικά κριτήρια, τα οποία διατυπώνονται από τους εκάστοτε ισχυρούς, εξωτερικούς ως προς το πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, ρυθμιστικούς φορείς» (Α. Σαρακινιώτη – Ά. Τσατσαρώνη, 2010, σ. 213). Σε κάθε περίπτωση, η μετατόπιση αυτή φαίνεται να «συσκοτίζει», να θέτει εκτός της ορατότητας του λόγου, την ίδια τη γνώση (J. Muller, 2008), η οποία αποπλαισιώνεται και απ-εξειδικεύεται με τρόπο ο οποίος, αφενός, καθιστά την εκπαιδευτική γνώση ένα αναλώσιμο προϊόν και, αφετέρου, αδυνατίζει τη βάση της παραγωγής και της εφαρμογής νέων μορφών γνώσης (S. Clegg – P. Ashworth, 2004· R. Moore – L. Jones, 2007· J. Beck, 2009· Α. Sarakinioti κ.ά., 2011).

3.4 Πρότυπα ταυτότητας

Το Tuning, ως στοιχείο της διακυβερνητικής μορφής άσκησης της εξουσίας, τοποθετεί τα άτομα και τις συλλογικότητες (π.χ. ιδρύματα) ενεργά απέναντι στην ανάγκη να αναπτύξουν αυτόνομη δράση¹⁹, με στόχους την αυτοβελτίωση, τη μεγιστοποίηση της απόδοσης, την ευελιξία και την ανταγωνιστικότητα. Την ίδια στιγμή, μέσα από τα

επιμέρους εργαλεία «τεχνολόγησης» των προγραμμαμάτων σπουδών που χρησιμοποιεί, τοποθετεί τη δράση και την αυτονομία εντός των ρητών ορίων που θέτει ο συλλογικός στόχος της ύπαρξης και της λειτουργίας ενός ισχυρού ευρωπαϊκού χώρου ανώτατης εκπαίδευσης.

Οι αλλαγές στις συνθήκες της κοινωνικής ρύθμισης, όπως εγγράφονται στο αναδυόμενο πρότυπο προγραμμάτων σπουδών της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και στους τύπους των παιδαγωγικών πρακτικών, συγκροτούν συγκεκριμένες ταυτότητες, οι οποίες αποτελούν (ή αντανakλούν) τις πραγματώσεις των σχέσεων που διαμορφώνονται μεταξύ των πεδίων και των φορέων εξουσίας και γνώσης (B. Bernstein, 1999· W. Tyler, 1999). Ο Bernstein (1999) έχει περιγράψει τέσσερα πρότυπα ταυτότητας για τη διαχείριση της «σύγχρονης παιδαγωγικής αρένας», με κριτήρια τις αρχές επιλογής και οργάνωσης των πόρων γνώσης που χρησιμοποιούνται και το είδος της συμβολικής εξουσίας που προϋποθέτουν. Πρόκειται για τις αναδρομικές, τις προοπτικές, τις εργαλειακές και τις θεραπευτικές ταυτότητες. Η πρώτη λειτουργεί περισσότερο ως συντήρηση. Οι προοπτικές ταυτότητες διαμορφώνονται μέσα από την επιλεκτική αναπλαισίωση στοιχείων του παρελθόντος προκειμένου, σύμφωνα με την απόδοση της S. Power (2006), ο συγκροτημένος λόγος να αρθρώσει νέες συλλογικές αφηγήσεις με προσανατολισμό στο μέλλον. Σε αντίθεση με τις αναδρομικές ταυτότητες, εδώ ενδιαφέρουν, αφενός, οι ατομικές σταδιοδρομίες (διαθέσεις και οικονομικές απολαβές) και, αφετέρου, οι επιτεύξεις που έχουν κάποιας μορφής ανταλλακτική αξία. Η εργαλειακή θέση διακρίνεται από την ανταγωνιστικότητα που καλλιεργείται και αναπτύσσεται ανάμεσα σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, τμήματα, ομάδες, άτομα ή/και κράτη, προκειμένου να κατακτήσουν και να παγιώσουν τη θέση τους μέσα στην αγορά (F. Rizvi – B. Lingard, 2010). Τέλος, οι θεραπευτικές ταυτότητες χαρακτηρίζονται από υπόρρητες σχέσεις εξουσίας. Προωθώντας ήπιες συνεργατικές πρακτικές, στηρίζουν τους εμπλεκόμενους στην αυτόνομη συγκρότηση του εαυτού τους, η οποία αποκτά χαρακτήρα προσωπικού διακυβέματος (B. Bernstein, 1996). Εξαιτίας του υψηλού κόστους που προϋποθέτουν, κατέχουν περιθωριακές και μόνο θέσεις στο παιδαγωγικό πεδίο.

Η στροφή σε αποπλαισιωμένες και μη εξειδικευμένες μορφές γνώσης, που φαίνεται να προωθεί ο σύγχρονος υπερεθνικός λόγος των ικανοτήτων, επικαλούμενος ως γενικό σκοπό την (αυτο)βελτιστοποίηση με όρους επιτελεσματικότητας, ανταγωνιστικότητας και ευελιξίας ατόμων και συλλογικοτήτων, παραπέμπει περισσότερο στο εργαλειακό πρότυπο ταυτοτήτων. Ωστόσο, το γεγονός ότι η πολλαπλότητα των στοιχείων του λόγου (ποιος μιλάει, με ποια ιστορική συγκρότηση, από ποια θέση εξουσίας και σε ποιο θεσμικό πλαίσιο είναι τοποθετημένος) λειτουργεί διαφορετικά σε διάφορες συνθήκες (D. Howarth, 2008), αποτελεί κρίσιμη παράμετρο για τη συνάρθρωση του λόγου και καθιστά αναμενόμενη τη συγκρότηση υποκειμενικοτήτων με στοιχεία που είναι συμβατά με περισσότερα του ενός πρότυπου ταυτοτήτων (B. Bernstein, 2000· Α. Σαρακινιώτη, διδ. διατριβή σε εξέλιξη).

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ολοκληρώνοντας, θα προβούμε σε ορισμένες επισημάνσεις για τη σχέση της εξουσίας με τη γνώση στην κοινωνία των ικανοτήτων, που αναδείχθηκαν μέσα από τη θεωρητική σύνδεση της ανάλυσης του λόγου και της διακυβέρνησης με τις έννοιες της αναπλαισίωσης και του συνόρου, όπως συναντώνται στη θεωρία του Bernstein για την ανάλυση των παιδαγωγικών πρακτικών.

Η κύρια επισήμανσή μας αφορά τη διασύνδεση των δύο παραπάνω θεωρητικών παραδόσεων. Ο συνδυασμός των εννοιολογικών εργαλείων που προσφέρουν στον σύγχρονο μελετητή του λόγου οι παραπάνω θεωρητικές οπτικές ενέχει τη δυνατότητα δημιουργίας δυναμικών και πολύμορφων πλαισίων ανάλυσης, τα οποία να είναι αρκούντως λειτουργικά και ευαίσθητα προκειμένου να «συλλάβουν» και να «αναπαραστήσουν» κατά τη διαδικασία της έρευνας την πολλαπλότητα των στοιχείων των λόγων, ειδικά στις σημερινές εξαιρετικά πολύπλοκες συνθήκες μέσα στις οποίες αυτοί συναρθρώνονται, αναπαράγονται, μετασχηματίζονται ή/και εκλείπουν. Με άλλα λόγια, δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες τυποποίησης των λόγων, επιτρέ-

ποντας τον εντοπισμό ρηματικών και μη ρηματικών στοιχείων, όπως οι θεσμοί, οι πολιτικές, τα υλικά αντικείμενα και τα προγράμματα σπουδών, στους οποίους εξελίσσονται τα κοινωνικά και τα πολιτικά φαινόμενα και συναρθρώνονται τα νοήματα των λόγων.

Ειδικότερα, η συνομιλία μεταξύ των μεταδομιστικών και των δομιστικών προσεγγίσεων επιτρέπει μεθοδολογικά τη μετακίνηση στη θεώρηση των λόγων από «αυτόνομα συστήματα αποφάσεων, που δομούνται από ιστορικά συγκεκριμένους κανόνες συγκρότησης», «σε συγκεκριμένα συστήματα σχέσεων εξουσίας/γνώσης», καθώς «[...] δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετισμένη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε γνώση που να μην προϋποθέτει και να μην αποτελεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας» (Μ. Φουκώ, 1989, σ. 40-41). Η μετακίνηση αυτή στο ζήτημα της προσέγγισης των υπερεθνικών πολιτικών και, συγκεκριμένα, του λόγου που αρθρώνουν για τις ικανότητες έχει τρεις σημαντικές προεκτάσεις. Η πρώτη αφορά το γεγονός ότι η θεωρία του λόγου «ανοίγει» στον υπερεθνικό και διακυβερνητικό χώρο άσκησης της εξουσίας, προσδιορίζοντας θεωρητικά νέα πεδία γνώσης, που έχουν σχέση με τις σπουδές στις ευρωπαϊκές πολιτικές (R. Dale, 2009) και την παγκόσμια κυβερνησιμότητα (R. Dale, 2004· W. Lerner – W. Walters, 2004). Η δεύτερη αφορά το «άνοιγμα» της θεωρίας του λόγου, με τη θεωρητική ενίσχυση που συνεισφέρουν οι έννοιες της αναπλαισίωσης και του συνόρου, στο μικροεπίπεδο της εκπαίδευσης και, συγκεκριμένα, στην ανάλυση των αρχών οργάνωσης της εκπαιδευτικής γνώσης. Τέλος, το τρίτο στοιχείο αφορά τη βελτίωση των όρων με τους οποίους η θεωρία του λόγου μπορεί να συνδέσει το μακροεπίπεδο με το μικροεπίπεδο και το συλλογικό με το ατομικό επίπεδο εκδήλωσης των σχέσεων της εξουσίας και της γνώσης (J. Solomon, 1997).

Σε αυτό το πλαίσιο σημαντικό ρόλο αποκτά η έννοια της ταυτότητας, καθώς η εστίαση στους εκάστοτε κυρίαρχους λόγους της εκπαιδευτικής πολιτικής, ως προτύπων γνώσης, συμπεριφοράς και πρακτικής, επιτρέπει την κατανόηση της διαδικασίας υποκειμενικοποίησης μέσα από την ανάλυση του τρόπου που επενεργούν στη δράση οι μορφές της βιοεξουσίας (κυριαρχία, πειθαρχία, διακυβέρνηση) στα διάφορα πλαίσια μέσα στα οποία εκδηλώνονται. Όσον

αφορά το ειδικό ζήτημα της μελέτης, το στοιχείο αυτό επιτρέπει την ανάπτυξη μιας γενεαλογικής προσέγγισης των ικανοτήτων η οποία να εστιάζει στις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες που ανήγαγαν την ανάπτυξη ικανοτήτων σε καθεστώς αλήθειας στο παρόν. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση δίνει δύο αναλυτικές δυνατότητες, καθώς, αφενός, επιτρέπει την κριτική τοποθέτηση, για παράδειγμα, στην ιδέα των ικανοτήτων σε σχέση με τον ακαδημαϊκό λόγο, στη βάση της ερμηνείας και όχι της ιδεολογίας, αφού απορρίπτει την ύπαρξη καλών και κακών πρακτικών, πρακτικών έξω και πάνω από τις εξουσιαστικές σχέσεις, και, αφετέρου, τεκμηριώνει μια μη ντετερμινιστική προσέγγιση του λόγου των πολιτικών, η οποία δεν δέχεται την ομοιόμορφη, χωρίς αποστάσεις, χάσματα, συγκρούσεις και αντιστάσεις μετάδοση του λόγου (I. Σολομών, 1994β· D. Howarth, 2008). Σε αυτή την περίπτωση, η ανταπόκριση και η τοποθέτηση των ατόμων και των συλλογικοτήτων στον κυρίαρχο λόγο των ικανοτήτων είναι αυτές που τον νοηματοδοτούν, με αποτέλεσμα την παραγωγή αποφάνσεων αλήθειας οι οποίες τον εδραιώνουν ή τον μετασχηματίζουν και τον αναπαράγουν ως νέο λόγο.

Σημειώσεις

1. Βλ. και I. Σολομών (1997), στο οποίο το ενδιαφέρον για τη συγκρότηση των κοινωνικών υποκειμένων αποδίδεται πρωταρχικά στον Durkheim· R. Moore, 2004, σ. 119-146.

2. Η θεωρητική προσέγγιση του I. Σολομών έχει πολλά κοινά σημεία με αυτήν του Diaz (2001), ο οποίος, ως σημειωθεί, κατά την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής, υπό την επίβλεψη του Bernstein στις αρχές της δεκαετίας του 1980, υπήρξε ο κύριος συνομιλητής του δασκάλου του στη μελέτη του έργου του Foucault.

3. Ιδέα που ακούγεται κοινότοπη, ωστόσο αναδεικνύεται σήμερα σε ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας, ιδιαίτερα λόγω της έκρηξης της γνώσης, της ανάπτυξης των τεχνολογιών και της δράσης των υπερεθνικών οργανισμών στη διαμόρφωση και την άσκηση της πολιτικής για την εκπαίδευση (P. Bourdieu, 1999· A. Tsatsaroni – S. Lerman – G. Xu, 2003).

4. Για παράδειγμα, ο I. Σολομών κατανοούσε πλήρως ότι το πιλοτικό πρόγραμμα «Εσωτερική αξιολόγηση», που υλοποίησε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

υπό την επιστημονική καθοδήγησή του, ενείχε και τις δύο αυτές τεχνολογίες (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 1999).

5. Τα τρία αυτά επίπεδα σχέσεων παραπέμπουν αντίστοιχα στις πολιτικές τεχνολογίες της διαχείρισης (management), της αγοράς (market) και της επιτελεσματικότητας (performativity), όπως τις έχει αναπτύξει ο Ball (2008).

6. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, εξαιτίας της δυσκολίας στη μετάφραση, με τον όρο δια-κυβέρνηση αποδίδουμε τον όρο governance, ενώ με τον όρο διακυβέρνηση αναφερόμαστε στον όρο government/governing.

7. Συνεχιά του αποτελεί σήμερα το «Στρατηγικό πλαίσιο για την ευρωπαϊκή συνεργασία στην εκπαίδευση και την κατάρτιση (ET2020)».

8. Ο Dale (2006) αναδεικνύει τη μοναδικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως τύπο διεθνούς οργανισμού, σε σχέση, για παράδειγμα, με τον ΟΟΣΑ. Εντοπίζοντας τις βασικές διαφορές σε τρία επίπεδα, στις διαδικασίες, στο σκοπό και στη συμμετοχή, καταλήγει τη μελέτη του υποστηρίζοντας ότι «η *sui generis* κατάσταση της ΕΕ ως “κράτος, αλλά όχι κράτος” (state but not state) καθιστά τις αποκρίσεις της μοναδικές» (ό.π., σ. 50). Βεβαίως, τονίζει ότι η κατάσταση αρμοδιότητας-μη αρμοδιότητας σε σχέση με τα κράτη μέλη της προσδίδει αυτήν τη μοναδικότητα στον τύπο διακυβέρνησης, αλλά ταυτόχρονα θέτει τα όρια της δράσης της.

9. Για την απόδοση της έννοιας governmentality στα ελληνικά με τον όρο κυβερνησιμότητα (D. Howarth, 2008, σ. 110).

10. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ΑΜΣ ως μέσο δια-κυβέρνησης είναι έξι: ο νέος και πιο περιορισμένος ρόλος της νομοθεσίας, η εστίαση στην επίλυση προβλημάτων, η ενεργή συμμετοχή, η ποικιλομορφία και η επικουρικότητα, η έμφαση στην παραγωγή χρήσιμης γνώσης και η ανταλλαγή πολιτικής γνώσης/policy learning (R. Dale, 2004, σ. 178). Κύριοι μηχανισμοί επιτέλεσης της «συντονιστικής» λειτουργίας της μεθόδου είναι ο προσδιορισμός σημείων αναφοράς/benchmarks και δεικτών, η αναγνώριση καλών πρακτικών, η πραγματοποίηση δραστηριοτήτων αμοιβαίας μάθησης, η συνεχής παρακολούθηση της πορείας εναρμόνισης/monitoring (ό.π.).

11. Υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της έννοιας της δια-κυβέρνησης για τη μελέτη των σύγχρονων υπερεθνικών πλαισίων πολιτικής μάς απάλλαξε σε ένα βαθμό από το «φετιχισμό του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού κράτους» (ό.π.), γεγονός που επέτρεψε την πλήρη ανάδειξη της δυναμικής της έννοιας της κυβερνησιμότητας για την ανάλυση του πεδίου κατανομής της εξουσίας.

12. Το αίτημα για μετάβαση από την ανάλυση των πολλαπλών διαδικασιών πολιτικής που λαμβάνουν χώρα εντατικά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (policy as process) στην ανάλυση της πολιτικής ως λόγο (policy as discourse) έχει διατυπωθεί και από άλλους μελετητές του πεδίου των πολιτικών (J.S. Ball, 1994· R. Dale – S. Robertson, 2002).

13. Με τους όρους του Bernstein (2000) τα στοιχεία του ρυθμιστικού λόγου διατυπώνονται ρητά.

14. Η έννοια του government εδώ δεν αναφέρεται στην κυβέρνηση ως θεσμικό όργανο άσκησης της πολιτικής εξουσίας, γι' αυτό και την αποδίδουμε στα ελληνικά με τον όρο διακυβέρνηση, που παραπέμπει στην ευρύτερη έννοια του governing. Το εννοιολογικό της περιεχόμενο περιγράφει τη σημασία που ο Foucault προσδιορίζει ως «conduct of conduct» (διαχείριση και ρύθμιση της συμπεριφοράς), και η οποία περιλαμβάνει τόσο τη διακυβέρνηση του εαυτού όσο και τη διακυβέρνηση των άλλων (C. Gordon, 1991).

15. Ο R. Dale (2004, σ. 180) διατυπώνει παρεμφερές επιχείρημα εκκινώντας όμως από τη σχέση του κράτους με την κυβερνησιμότητα σήμερα. Συγκεκριμένα, τονίζει: «[...] δεν υπάρχει σχέση μηδενικού αθροίσματος μεταξύ του κράτους και της κυβερνησιμότητας· το κράτος δεν “έχει εξαφανιστεί” ή σιωπήσει [...] το αντίθετο». Και συνεχίζει με τη θέση ότι «το κράτος όχι μόνο διατηρεί τις παραδοσιακές του λειτουργίες, αλλά αντίθετα αποκτά νέα καθήκοντα και λειτουργίες, [...] εκτός από τους μηχανισμούς άμεσης παρέμβασης, αναπτύσσει έμμεσες τεχνικές για την καθοδήγηση και τον έλεγχο των ατόμων χωρίς την ίδια στιγμή να είναι υπεύθυνο γι' αυτούς» (ό.π.).

16. Τόσο το περιεχόμενο της έννοιας των ικανοτήτων όσο και η εφαρμογή της παρουσιάζει ποικιλομορφία ανάμεσα στα κράτη (CHEPS, 2007· Cedefop, 2009). Το στοιχείο αυτό μπορεί να ειδωθεί ως ένδειξη της εξάπλωσης και ταυτόχρονα της συνεχούς διαπραγμάτευσης στην κατεύθυνση της συγκρότησης ενός κυρίαρχου λόγου για τις ικανότητες.

17. Ο ίδιος ο Bernstein (1990· 2000) αναγνωρίζει ότι η έννοια του παιδαγωγικού λόγου, δηλαδή της αρχής αναπλαισίωσης της γνώσης, οφείλει κάτι στο Foucault. Από την άλλη, ο Foucault στο έργο του κάνει ελάχιστες αναφορές στην εκπαίδευση (I. Σολομών, 1994β· K. Hoskin, 1990), ενώ η έννοια του λόγου εμφανίζει δυσκολίες στη διασύνδεση του μακροεπίπεδου με το μικροεπίπεδο της ανάλυσης (D. Howarth, 2008). Τα στοιχεία αυτά τεκμηριώνουν την ανάγκη συνδυασμού των δύο θεωριών, αλλά και την ύπαρξη σημείων συμβατότητας μεταξύ τους, παρόλο που πρόκειται για μια δομιστική και μια μεταδομιστική προσέγγιση (I. Σολομών 1997).

18. Κατ' αναλογία με την ιδέα της «απολύτως παιδαγωγημένης κοινωνίας» (totally pedagogised society), που έχει αναπτύξει ο Bernstein (2001, σ. 365-366) για να περιγράψει τις συνθήκες αυστηρής και εκτεταμένης κοινωνικής ρύθμισης η οποία δημιουργείται σήμερα από τη λειτουργία της διά βίου μάθησης ως προϋπόθεση και αναγκαία συνθήκη για την ανταπόκριση στις απαιτήσεις που θέτει ο συνεχώς μεταλλασσόμενος κόσμος της εργασίας.

19. Είναι χαρακτηριστικό το σύνθημα (motto) με το οποίο το Tuning δίνει το στίγμα του ρόλου και των αρχών του: «Συντονίζοντας τις εκπαιδευτικές δομές και τα προγράμματα στη βάση της διαφορετικότητας και της αυτονομίας» (Tuning Project, 2006).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Μακρυνιώτη, Δ. – Σολομών, Ι., «Παιδαγωγικές τάσεις και κοινωνικός έλεγχος», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 56 (1991), σ. 62-69.
- Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, εισ.-μτφρ. Ι. Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991.
- Παπαδάκης, Ν., *Προς την κοινωνία των δεξιοτήτων*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2006.
- Σαρακινιώτη, Α., *Η φυσιογνωμία των παιδαγωγικών τμημάτων – Διερευνώντας τα μαθησιακά αποτελέσματα των προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου/Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής (σε εξέλιξη).
- Σαρακινιώτη, Α. – Τσατσαρώνη, Α., «Προγράμματα σπουδών και παιδαγωγικές ταυτότητες στην εκπαίδευση των Ελλήνων εκπαιδευτικών – Ένα μοντέλο ανάλυσης», στο Κουλαϊδής, Β. – Τσατσαρώνη, Α. (επιμ.), *Παιδαγωγικές πρακτικές – Έρευνα και εκπαιδευτική πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 179-224.
- Σολομών, Ι., «Εισαγωγή στην προβληματική της πολιτισμικής αναπαραγωγής του Basil Bernstein», στο Bernstein, B. *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μτφρ. Ι. Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, σ. 15-39.
- , *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο – Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών, 1820-1900*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- , «Πειθαρχία και γνώση – Εισαγωγικές σημειώσεις», στο Σολομών, Ι. – Κουζέλης, Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση – Τοπικά Α΄*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα 1994α, σ. 7-10.
- , «Εκπαιδευτική δράση και κοινωνική ρύθμιση των υποκειμένων – Γνώση, πειθαρχία και το πεδίο του σχολείου», στο Σολομών, Ι. – Κουζέλης, Γ. (επιμ.), ό.π., (1994β), σ. 113-144.
- , «Η ανάλυση των εκπαιδευτικών πρακτικών ως κοινωνιολογικό αντικείμενο – Θεωρητικές αρχές και προϋποθέσεις», στο Μυλωνάς, Θ. (επιμ.), *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης – Απολογισμός, νέες έρευνες και προοπτικές*, πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1997, σ. 188-199.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Εσωτερική αξιολόγηση και προγραμματισμός του εκπαιδευτικού έργου στη σχολική μονάδα – Ένα πλαίσιο εργασίας και υποστήριξης», πειραματικό πρόγραμμα, επιστημ. υπεύθυνος Ι. Σολομών, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο/Τμήμα Αξιολόγησης, Αθήνα 1999.
- Σταμέλος, Γ. – Βασιλόπουλος, Α., *Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Τσατσαρώνη, Α. – Κουλαϊδής, Β., «Παιδαγωγικός λόγος και παιδαγωγική πρα-

- κτική – Θεωρητικοί όροι, προβληματική και πεδίο εφαρμογής», στο Κουλαϊδής, Β. – Τσατσαρώνη, Α. (επιμ.), ό.π., σ. 17-50.
- Φουκώ, Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία – Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη, Κέδρος/Ράππας, Αθήνα 1989.
- Howarth, D., *Η έννοια του λόγου*, επιμ. Γ. Σταυρακάκης, μτφρ. Σ. Καναούτη, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.
- Adam, St., «Using Learning Outcomes: A Consideration of the Nature, Role, Application and Implications for European Education of Employing Learning Outcomes at the Local, National and International Levels», UK Bologna Seminar, Heriot-Watt University, Εδιμβούργο, 1-2 Ιουλίου 2004.
- Ball, J. S., «What is Policy? Texts, Trajectories and Toolboxes», *Discourse Studies in the Cultural Politics of Education*, τόμ. 13, τχ. 2 (1993), σ. 10-17.
- , *Education Reform – A Critical and Post-Structural Approach*, Open University Press, Μπάκιγχαμ 1994.
- , *The Education Debate*, The Policy Press, Μπρίστολ 2008.
- Beck, J., «Appropriating Professionalism – Restructuring the Official Knowledge Base of England’s “Modernised” Teaching Profession», *British Journal of Sociology of Education*, τόμ. 30, τχ. 1 (2009), σ. 3-14.
- Bernstein, B., *Class, Codes and Control: The Structuring of Pedagogic Discourse*, τόμ. Δ’, Routledge, Λονδίνο 1990.
- , *Pedagogy, Symbolic Control and Identity – Theory, Research, Critique*, Taylor & Francis, Λονδίνο 1996.
- , «Official Knowledge and Pedagogic Identities», στο Christie, Fr. (επιμ.), *Pedagogy and the Shaping of Consciousness*, Continuum International Publishing Group, Λονδίνο 1999, σ. 246-261.
- , *Pedagogy, Symbolic Control and Identity – Theory, research, critique*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη 2000.
- , «From Pedagogies to Knowledges», στο Morais, A. – Neves, I. – Davies, B. – Daniels, H. (επιμ.), *Towards a Sociology of Pedagogy – The Contribution of Basil Bernstein to Research*, Peter Lang, Νέα Υόρκη 2001, σ. 363-368.
- Bologna Follow Up Group (BFUG), «From Berlin to Bergen», έκθεση του BFUG στη σύνοδο των Ευρωπαϊκών υπουργών αρμόδιων για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, Μπέργκεν, 19-20 Μαΐου 2005.
- Bourdieu, P., «The Social Conditions of the International Circulation of Ideas», στο Shusterman, R. (επιμ.), *Bourdieu: A Critical Reader*, Blackwell Publishers, Οξφόρδη 1999, σ. 220-228.
- Center for Higher Education Policy Studies (CHEPS), «The Extent and Impact of Higher Education Curricular Reform Across Europe», (Parts 1-4), European Commission/Directorate-General Education and Culture, 2007 (http://ec.Europa.eu/education/doc/reports/index_en.html).

- Clegg, S. – Ashworth, P., «Contested Practices – Learning Outcomes and Disciplinary Understanding», στο Satterthwaite, J. – Atkinson, E. – Martin, W. (επιμ.), *The Disciplining of Education – New Languages of Power and Resistance*, Trentham Books, Σταφορσάιρ 2004, σ. 53-68.
- Dale, R., «Forms of Governance, Governmentality and the EU's Open Method of Coordination», στο Larner, W. – Walters, W. (επιμ.), *Global Governmentality*, Routledge, Λονδίνο 2004, σ. 174-194.
- , «Policy Relationships Between Supranational and National Scales – Imposition/ Resistance or Parallel Universes?», στο Kallio, J. – Rinne, R. (επιμ.), *Supranational Regimes and National Education Policies Encountering Challenges*, Finnish Educational Research Association, Τούρκου/ Φινλανδία 2006, σ. 27-52.
- , «Studying Globalisation and Europeanisation in Education – Lisbon, the Open Method of Coordination and Beyond», στο Dale, R. – Robertson, S. (επιμ.), *Globalisation and Europeanisation in Education*, Symposium Books, Οξφόρδη 2009, σ. 121-140.
- Dale, R. – Robertson, S., «The Varying Effects of Regional Organizations as Subjects of Globalization of Education», *Comparative Education Review*, τόμ. 46, τχ. 1 (2002), σ. 10-36.
- , «New Arenas of Education Governance - Reflections and Directions», στο Martens, K. – Rusconi, A. – Leuze K. (επιμ.), *New Arenas of Education Governance – The Impact of International Organisations and Markets on Educational Policy Making*, Palgrave Macmillan, Χαμσάιρ 2007, σ. 217-228.
- Dean, M., *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications, Λονδίνο 2006.
- Diaz, M., «Subject, Power and Pedagogic Discourse», στο Morais, A. – Neves, I. – Davies, B. – Daniels H. (επιμ.), ό.π., σ. 83-98.
- European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop), «The Shift to Learning Outcomes – Policies and Practices in Europe», Office for Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο 2009.
- European Commission, *European Governance – A White Paper*, EC COM, Βρυξέλλες 2001, σ. 428-τέλος.
- , *Mid-Term Review of the Lisbon Strategy*, EC, Βρυξέλλες 2005,
- , *The Key Competences for Lifelong Learning – A European Reference Framework*, Office for Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο 2007.
- European Council, *Conclusions of the European Presidency Council*, Λισαβόνα, 23-24 Μαρτίου 2000.
- Foucault, M., *Power/Knowledge. Selected interviews and other writings 1972-1977*, επιμ. C. Gordon, μτφρ. C. Gordon – L. Marshall – J. Mepham – K. Soper, Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1980.

- Fraser, N., «From Discipline to Flexibilization? Rereading Foucault in the Shadow of Globalization», *Constellations*, τόμ. 10, τχ. 2 (2003), σ. 160-171.
- Gordon, C., «Governmental Rationality – An Introduction», στο Burchell, G. – Gordon, C. – Miller, P. (επιμ.), *The Foucault Effect – Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*, Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1991, σ. 1-51.
- Haahr, J. H., «Open Co-Ordination as Advanced Liberal Government», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 11, τχ. 2 (2004), σ. 209-230.
- Hoskin, K., «Foucault Under Examination – The Crypto-Educationalist Unmasked», στο Ball, S. J. (επιμ.), *Foucault and Education*, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 29-53.
- Larner, W. – Walters, W. (επιμ.), ό.π.
- Moore, R., *Education and Society – Issues and Explanations in the Sociology of Education*, Polity Press, Κέιμπριτζ 2004.
- Moore, R. – Jones, L., «Appropriating Competences: The Competency Movement, the New Right and the Culture Change Project», στο Moore, R., *Sociology of Knowledge and Education*, Continuum, Λονδίνο 2007.
- Muller, J., «What Good is Knowledge? Specialisation and Genericism in a Global World», ανακοίνωση στη σύνοδο της European Educational Research Association (EERA), Γκέτεμποργκ, 10-12 Σεπτεμβρίου 2008.
- Νόνοα, Α., «Ways of Thinking about Education in Europe», στο Νόνοα, Α. – Lawn, M. (επιμ.), *Fabricating Europe – The Formation of an Educational Space*, Kluwer Academic Publishers, Ντόρντρεχτ 2002, σ. 1-13.
- , «The “Right” Education in Europe – When the Obvious is not so Obvious», *Theory and research in Education*, τόμ. 5, τχ. 2 (2007), σ. 143-151.
- Νόνοα, Α. – Lawn, M., «Introduction: Fabricating Europe – The Formation of an Educational Space», στο Νόνοα, Α. – Lawn, M. (επιμ.), ό.π.
- Power, S., «Disembedded Middle-Class Pedagogic Identities», στο Moore, R. – Arnot, M. – Beck, J. – Daniels, H. (επιμ.), *Knowledge, Power and Educational Reform – Applying the Sociology of Basil Bernstein*, Routledge, Λονδίνο 2006, σ. 94-108.
- Rizvi, F. – Lingard, B., *Globalizing Education Policy*, Routledge, Λονδίνο 2010.
- Robertson, S., «Europe, Competitiveness and Higher Education: An Evolving Project», στο Dale, R. – Roberson, S. (επιμ.), *Globalisation and Europeanisation in Education*, Symposium Books, Οξφόρδη 2009, σ. 65-84.
- Sarakinioti, A. – Tsatsaroni, A. – Stamelos, G., «Changing Knowledge in Higher Education», στο Ivinson, G. – Davies, B. – Fitz, J. (επιμ.), *Knowledge and Identity: Concepts and Applications in Bernstein’s Sociology*, Routledge, Λονδίνο 2011, σ. 69-89.

- Solomon, J., «Pedagogic Practice, Resistance and the Construction of the Pedagogic Subject», ανακοίνωση στην ετήσια σύνοδο της British Sociological Association (BSA), Γιορκ, Απρίλιος 1997.
- Solomon, J. – Tsatsaroni, A., «Educational Evaluation: The Social Production of Texts and Practices», στο Morais, A. – Neves, I. – Davies, B. – Daniels, H. (επιμ.), ό.π., σ. 287-308.
- Tsatsaroni, A. – Lerman, S. – Xu, G., «A Sociological Description of Changes in the Intellectual Field of Mathematics Education Research – Implications for the Identities of Academics», ανακοίνωση στην ετήσια συνάντηση της American Educational Research Association (AERA), Σικάγο, 21-25 Απριλίου 2003 (ERIC#: ED482512).
- Tuning Project, «Tuning Educational Structures in Europe», επιμ. J. González – R. Wagenaar, τελική έκθεση, φάση I, European Commission/Directorate-General for Education and Culture, 2003.
- Tuning Project, «Universities' contribution to the Bologna Process: An introduction», επιμ. J. González – R. Wagenaar, European Commission/Directorate-General for Education and Culture: Socrates-Tempus, 2006.
- Tyler, W., «Pedagogic Identities and Educational Reform in the 1990s – The Cultural Dynamics of National Curricula», στο Christie, F. (επιμ.), *Pedagogy and Shaping of Consciousness*, Continuum, Λονδίνο 1999, σ. 262-289.
- Young, M., «From Constructivism to Realism in the Sociology of the Curriculum», *Review of Research in Education*, τόμ. 32, τχ. 1 (2008), σ. 1-28.